

THE NEW YORK TIMES'TA ENVER PAŞA (1914-1922)**Yavuz HAYKIR*****Vahide ÇETİN******Özet**

Enver Paşa İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir üyesi olarak istibdada karşı meşruti yönetimi getirmek için verdiği mücadelede Hürriyet kahramanı, Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı Arapların örgütlenmesindeki başarısıyla İslam mücahidi, Balkan savaşında Edirne'yi alması ile Edirne Fatih unvanlarına sahip olmuştur.

Enver Paşa, Harbiye Nazırı olduktan kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na katılmıştır. Daha önce aldığı terfilerle ve elde ettiği başarılarla kendinden söz ettiren Enver Paşa, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcından bitişine kadar geçen sürede Harbiye Nazırı olarak aldığı kararlarla ve verdiği demeçlerle ulusal ve uluslararası basında kendinden çok söz ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde ülke yönetiminin üst noktalarında görev yapan ve 16 yıl hizmet eden Enver Paşa'nın 1914-1922 yılları arasında The New York Times Gazetesi'nde nasıl anıldığı hangi konularda yer bulduğu incelenmiştir. Dünya kamuoyunun önemli bir temsilcisi olan Amerika'da yayınlanan The New York Times'da Enver Paşa imajın nasıl yansıtıldığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, The New York Times Gazetesi, I. Dünya Savaşı, Almanya, Rusya, İngiltere, Türkistan

ENVER PASHA IN THE NEW YORK TIMES: (1914-1922)**Abstract**

Enver Pasha gained the appellations *Hero of Freedom*, as a member of the Committee of Union and Progress, with his struggle to bring the constitutional regime against despotism, Islamic mujahideen with the success of organizing the Arabs against the Italians in Trupoli, and *Conqueror of Edirne* as he conquered Edirne in Balkan War.

Shortly after Enver Pasha became the Minister of War, Ottoman Empire participated in the First World War. Enver Pasha, who made himself known with his previous promotion sand achievements, became popular in the national and international press with his decisions and statements from the beginning of the First World War to the end as the Minister of War. In order to answer the question of how Enver Pasha, who served his country for 16 years during the collapse of the Ottoman State, between 1918-1922 was reflected in the external press, the New York Times has been examined. This study was carried out to find out the image of Enver Pasha attributed by the World public opinion.

Keywords: Enver Pasha, The New York Times, World War I, Germany, Russia, Britain, Turkistan

* Doç. Dr. Firat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

** Doktora Öğrencisi. Firat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı.

1. GİRİŞ

18. yy' da Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik, eşitlik ve özgürlük gibi kavramların sadece Fransa'yı değil diğer Avrupa ülkelerini de etkilemesi, ardından monarkların statükoyu korumak için toplandığı 1815 Viyana Kongresi'nde aldığı kararlara rağmen ortaya çıkan liberal hareketlerin güç kazanması, Sanayi Devrimi sonrası hammadde ve pazar arayışı ve bunun sonucunda rekabet haline gelen sömürgecilik faaliyetleri, Almanya ve İtalya'nın siyasi birliğini geç tamamlamasıyla sömürgecilik yarışına hız vermeleri yeni dünya düzeninde söz sahibi olmak istemeleri, 20. yüzyıl Avrupa'sında denge politikasını alt üst eden gelişmelere sebep olmuştur. Otto Von Bismarck'ın güçlü bir Almanya için yürüttüğü faaliyetler, Fransa ile Rusya aleyhine genişleme politikası, Almanya ve Fransa arasındaki Alsas-Loren krizi, Alman-İngiliz rekabeti, Rusya'nın izlediği Panislavizm politikasının Almanya'nın izlediği Pangermenizm politikası ile çatışması, silahlanma yarışı gibi gelişmeler ülkeleri denge politikalarına ve savaşa götüren sebepler arasında yer almıştır. Kaçınılmaz savaş öncesi ülkeler, diplomasi yoluyla ittifak kurma arayışı içerisine girmişlerdir (Ateş, 2001, s. 193-243). Savaş öncesi çeşitli ittifaklar gerçekleşse de İtilaf ve İttifak devletlerinin oluşmasına kaynaklık eden esas gelişme İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola arasında 1908'de gerçekleşen Reval Görüşmeleri olmuştur (Alkan, 2009, s. 45-50).

I. Dünya savaşı öncesi Avrupa ittifak arayışları içerisindeyken Osmanlı Devleti 1789 Fransız İhtilali'nin etkisiyle oluşan bağımsızlık mücadeleleriyle, Rusya'nın Panislavizm Politikasıyla, Avrupa Devletleri'nin iç işlerine müdahaleyi engellemek ve yeni dünya düzenine ayak uydurmak için yayınlanan Tanzimat ve Islahat Fermanlarına karşı halkın verdiği tepkilerle, uzun süren savaşlarla ve mali krizlerle mücadele etmiştir. 20. yy'ın başlarında ise Osmanlı Devleti'nde istibdada karşı meşruti yönetimi getirmek için verdiği mücadelede Hürriyet kahramanı, Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı Arapların örgütlenmesindeki başarısıyla İslam mücahidi, Balkan savaşında Edirne'yi alması ile Edirne Fatih unvanlarını alan Enver Paşa, ülkede yaşanan iktisadi buhran ve yürütülen denge politikasının iflası gündemi meşgul etmiştir (Ateş, 2001: 375).

I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'nde ordunun üst kademesinde değişikliğe gidilmiştir. 12 Muharrem 1299 (6 Aralık 1882) da Çarşamba günü İstanbul'da doğan İsmail Enver Bey yüzbaşı unvanıyla Makedonya'da Bulgar, Rum ve Arnavut çetelerine karşı mücadele etmek için Makedonya'da 1903-1905 yılları arasında görev yapmıştır. 13 Eylül 1906'da fevkalâde olarak binbaşılığa yükselmiştir. 15 Aralık 1913'te miralay (albay) olan Enver Paşa, 30 Ocak 1914'te Mirliya (tuğgeneral), 5 gün sonra ise Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne (Genelkurmay Başkanlığına) atanmıştır. 11 Ocak 1914 tarihinde Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili olmuştur (Bardakçı, 2019: 107). The New York Times İstanbul kaynaklı terfi haberinde İzzet Paşa'nın istifası ile yerine geçen Enver Bey'in seçiminin Almanya ve Kayzer ile olan dostluğu nedeniyle Rusya'nın öfkelenmesine neden olacağından ve Türk ordusunda Alman askeri misyonunun artacağından Türkiye ile Almanya arasında daha güçlü bir bağın kurulacağından söz etmiştir (The New York Times, 1914, January 4).

Enver Paşa Harbiye Nazırı olduktan kısa bir süre sonra Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında orduda gördüğü eksiklikleri gidermek için ıslah çalışmalarına başlamıştır. İlk olarak ordudaki subayların büyük bir kısmını tasfiye etmiştir. Liman Von Sanders yönetimindeki 70 kişilik bir Alman askeri heyetini orduyu ıslah etmekle görevlendirmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında bu subayların sayısı artmış ve 700'e ulaşarak büyük bir Alman nüfusu orduda güç sahibi olmuştur.

Tophane başta olmak üzere askeri fabrikalar yenilenmiştir. İngilizlere iki gemi siparişi verilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda kendi hava kuvvetine Osmanlı Devleti sahip olmuştur (Birecikli, 2008: 220).

Osmanlı Devleti'nde bu gelişmeler yaşanırken savaş 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan veliahtı Fransuva Ferdinand'ın Saray Bosna ziyareti sırasında bir Sırp milliyetçi tarafından öldürülmesiyle fiilen başlamıştır (Sarıçelik, 2007: 175). Bu gelişmeden sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Sırbistan'a nota vererek veliahtta yapılan suikasta yer alanların iadesini istemiş ancak bu istek yerine getirilmemiştir. Bunun üzerine zaten yıllarca devam eden siyasi, iktisadi ve askeri bloklaşmalar sonucunda bir barut fıçısı haline gelen uluslararası siyaset bir anlamda bu suikast sonucunda fitilin ateşlemesine bahane olmuş beklenen büyük savaş başlamıştır. 28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a müdahale etmesiyle I. Dünya Savaşı başlamıştır. Rusya'nın Sırbistan'ın yanında yer almasıyla Almanya'da Avusturya-Macaristan'ın yanında savaşa girmiştir. Savaş bir hafta içerisinde Avrupa'yı bir ay içerisinde de dünyanın geneline yayılmıştır. Almanya batısında Fransa, Belçika ve İngiltere ile savaşmıştır. Almanya'nın batı yönündeki ilerleyiş, Marn yenilgisiyle engellenmiştir. Savaşın Almanya üzerinde yoğunlaşmasıyla Almanya savaş yükünü hafifletmek için yeni müttefik bulma arayışına yönelmiştir (Armaoğlu, 1999: 100-105).

Savaşın ilk aylarında hiç kimse savaşın bu kadar uzun sürebileceğini düşünmemiştir. Aylar geçtikçe savaşın gidişatına bağlı olarak Osmanlı Devleti, Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya gibi ülkelerin önemi artmıştır. Bu ülkelerin savaşa katılma veya tarafsızlık kararları İtilaf ve İttifak devletleri için savaşın süresini, yayılış alanını etkileyecek kadar önem arz etmiştir. Savaşın gidişatına bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin İttifak bloğunda yer alması bu devletlerin aldığı kararları da etkilemiştir (Anderson, 2001: 321).

2. 1914-1918 YILLARI ARASINDA ENVER PAŞA

Böyle büyük çapta bir savaşta Osmanlı Devleti'nin durumu öncelikle tarafsızlık ilkesi olmuştur. Çünkü hem kabine hem de Mebusan Meclisi'nde Osmanlı Devleti'nin mali ve askeri durumu göz önüne alınmış ve ülke için en iyi tercihin tarafsızlık olması gerektiği fikri genel olarak benimsenmiştir. Ancak bloklaşmalar kesinleştikçe Osmanlı Devleti İtilaf Devletlerinin yanında yer almak için harekete geçmiştir. Cemal Paşa Fransa ile görüşmüştür. Cemal Paşa Fransa ile görüşmesinde Trablusgarp savaşında İtalya'nın ele geçirdiği Ege Adalarının geri verilmesi konusunu açmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenliği için en azından İmroz, Bozcaada ve Midilli adalarının iadesini ve Rusya'ya karşı Bulgaristan ve Yunanistan'ın da yer aldığı bir ittifak fikrini ortaya atmıştır. Fransa tarafından red cevabı alındıktan sonra Rusya ile ittifak arayışına girilmiştir. Talat Paşa'nın Livadia'da Çar II. Nikola ile görüşmesi sonuçsuz kalmıştır. Cavid Bey'in İngiltere ile yakınlaşması Ağustos 1914'te İngilizlerin bedelinin tamamının ödenmesine rağmen Reşadiye ve Sultan Osman I. adlı iki Osmanlı drenotuna el koyarak Osmanlı Devleti'ne teslim etmemesiyle son bulmuştur (Aksun, 2005: 90-94, Anderson, 2001: 322).

Şevket Süreyya Aydemir'in dediği gibi *“En başta gelen yalnızlık ve müttefiksizliktir... Evet yalnızlık ve müttefiksizlik en başta gelen derttir. O halde ne yapmalı?”* (Aydemir, 1995: 516).

İngiltere ve Almanya arasındaki Uzakdoğu rekabeti İngiltere'nin 3C (Cario- Capedown- Calcuta) ve Almanya'nın 3B (Berlin-Bosphoros-Bağdat) adıyla anılan siyasetlerini uygulamaya başlamasıyla hız kazanmıştır. Almanya'nın İngiltere'yi Hindistan'dan vurma amacı, Osmanlı Devleti'ni yalnızlık politikasına mahkûm eden İngiltere'nin siyasetine karşı bir tepki bir anlamda bir zorunluluk olarak Almanya-Osmanlı müttefikliğinin doğmasına yol açmıştır. Osmanlı

Devleti'nin yalnızlığına son vermek isteyen Enver Paşa, 22 Temmuz 1914'te Wangenheim'a Almanya ve Avusturya-Macaristan ile İtalya ittifakında Osmanlı Devleti'nin de yer alması teklifinde bulunmuş Alman büyükelçisi Osmanlı'nın mevcut durumunu değerlendirmiş ve red cevabını vermiştir. Ancak Alman İmparatorunun ittifakı ülkesi için faydalı olacağı düşüncesi, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile Osmanlı Devleti'nin gizli bir ittifak yapmasını sağlamıştır (Kaştan, 2017: 5). Artık Osmanlı Devleti bu savaşta taraftır. 3 Ağustos 1914 tarihinde genel seferberlik ilan edilmiştir. Bu sırada Trablusgarp Savaşı öncesi halktan alınan paralarla İngiltere'ye sipariş edilen ve Ağustos 1914'te Türk bayrağı çekilerek Osmanlı Devleti'ne teslim edilmesi gereken savaş gemilerinin İngiliz hükümeti tarafından el konulması kamuoyuna yansısıyla Osmanlı halkını öfkelenmiştir ve bu durum Almanlarla ittifakı halkın nezdinde de meşrulaştırmıştır (Serez, 2017: 481).

Eylül 1914'te Fransa ve Almanya arasında yapılan Marn Savaşı'nın Almanya'nın yenilgisiyle sonuçlanması İttihat ve Terakki içinde savaşa katılım konusunda fikir ayrılıklarını ortaya çıkartmıştır (Ahmad, 2006: 79). Almanya ile yapılan ittifak hem kabinede hem de İttihat ve Terakki içinde krize yol açmıştır. Enver Paşa krizin sonlanmasının tek çaresi Almanya'nın vaat ettiği mali desteği vermesi olarak görmüştür. Savaşın gidişatına bağlı olarak Almanya 22 Ekim'de 1900000 altın lira desteği vermiştir. Bu durum İstanbul'da Almanya'ya karşı oluşan şüphenin yerini güvene bırakmıştır (Sander, 2006: 296).

Halkın ve kabinenin ittifaka karşı güvenini kazanan Enver Paşa, 10 Ağustos 1914 tarihinde İngiliz donanmasından kaçan iki Alman gemisi Goben ve Breslav'ın Çanakkale boğazını geçmesine izin vermesiyle Almanya ile yapılan protokol gizliliğine son verecek süreci Harbiye Nazırı olarak başlatmıştır. Tarafsızlık ilkesine bağlı kalmak için Halil Bey'in önerisi ile satın alınan Yavuz ve Midilli olarak değiştirilen iki Alman gemisinin Koramiral Souchan'a Enver Paşa'nın Rus filosuna verdiği saldırı emrini 28 Ekim 1914'te uygulaması ile Osmanlı Devleti İttifak bloğunda savaşa fiilen katılmıştır. Gelişmelerden 29 Ekim'de haberdar olan Sait Halim Paşa ve Cemal Bey istifa etmiştir. Sultan Reşad 30 Ekim'de Kurban Bayramının birinci gününde Karadeniz olayından haberdar olmuştur (Babacan, 2017: 367-371). Sultanın ülkenin I. Dünya Savaşı'na girişini birkaç gün sonra öğrenmesi yönetimdeki hâkimiyetini ve otoritesini ortaya koymuştur. Haluk Şehsuvaroğlu, Sultanı halkın nezdinde klasik şark tahsili görmüş biri olarak tanıtmıştır. Onu kısaca *o şöylece gelip geçti* diye tasvir etmiştir (Şehsuvaroğlu, 2019). Savaş sonrası son halife Abdülmecit'te Sultan Reşad için zayıf karakterli ve Enver Paşa'nın gölgesinde yaşayan bir kişi olduğunu belirtmiştir (The New York Times, 1919, March 17). The New York Times'ın *Sultan Esir-Kukla* adlı haberinde Türkiye'nin savaşa girişini Fransız muhabirin gözünden şöyle anlatmıştır.

“... Şüphesiz Genç Türklerin müttefiklere karşı eylemleri tek başlarına güçlerini ellerinde tutmalarını sağlayan Alman subaylarının etkisinden dolaydır. Ancak müttefiklerin savaş gemileri ve Rus ordularının derhal düzenlediği saldırılar Türk Milletine Alman desteğinin boşluğunu göstermelidir... Sultan Genç Türk Partisi'nin elinde esir olan bir kukladır. Haberin devamında Osmanlı-Rus ilişkilerine değinilmiştir. Osmanlı Devleti'nin mevcut saldırısı karşısında Dışişleri Bakanı Sazanoff Osmanlı için sözün bittiği yerdedir ifadesini kullanmış ve “Almanya yenildiğinde barış antlaşmasını kolaylaştırmak için yeni bir kurban sunmuştur. Türk saldırısı daha sonra memnuniyet talep edebileceğimiz yeni bir şikâyettir.” şeklinde yorum yapmıştır (The New York Times, 1914, November 6).

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine yönelik İngiltere'nin verdiği ilk tepki İngiliz Büyükelçisi Sir Louis Mallet'in demeci ile ortaya çıkmıştır. Mallet'e göre savaşa girme sürecinde Osmanlı'nın sipariş verdiği iki savaş gemisi inşasının İngiltere'nin engellemesi Türkiye'yi baştan sona getirmiştir. Ancak bu durumun Goben ve Breslav ile kıyaslandığında devde kulak kaldığını belirtmiştir. Mallet Enver Paşa için “*tamamen elden çıkmış ve mevcut durumdan tek başına sorumlu olduğunu anladım*” cümlelerini sarf etmiştir (The New York Times, 1914, November 12).

Daha sonra İngiltere açısından Osmanlı Devleti'nin savaşa girişini İngiliz elçisi The New York Times'a Roma kaynaklı verdiği röportajda şu değerlendirmeyi yapmıştır. Sait Halim Paşa'nın tarafsız olmak için verdiği mücadelede onun yeteneklerine güvendiğini ancak İttihat ve Terakki'nin etkisinden kurtulamadığını, savaşta Alman başarısından şüphe duyulmadığını savaştan Doğunun en büyük gücü olarak Türkiye'nin, Almanya'nın ise Batının büyük gücü olarak ortaya çıkacağı inancının hâkim olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca yarı Napolyon bir siyasal panislavizm idealinin egemen olduğu Enver Paşa'nın Alman ittifakının en güçlü savunucusu olduğu *kabine ve ulemayı bu yönde ne kadar etkilediğinin* bilinemeyeceğini belirtmiştir. Mallet Sait Halim Paşa ve Cavit Bey'in yanı sıra İttihat ve Terakki'nin içinde de müttefiklere karşı yapılan savaşı “*umutsuz bir macera*” olarak görenlerin ve bu duruma itiraz edenlerin çoğunlukta olduğunu gazete aynı sayısında belirtmiştir (The New York Times, 1914, December 12).

The New York Times'ın Londra kaynaklı haberinde Sir Mallet, “*Bakanlardan hangisinin Alman amirali darbesini* (General Souchan'ın Rus bombardımanını gerçekleştirmesini) *önceden bildiğini ispatlamak mümkün değildir. Ancak Enver Paşa'nın bundan haberi olduğu kesindir. Talat Bey'in bir suç ortağı olması muhtemeldir.*” şeklinde sözleriyle 1918 sonrası İngiltere'nin savaş suçluları olarak belirteceği isimleri vermiştir (The New York Times, 1914, December 11).

Kasım 1914'te Osmanlı Devleti Cihad-ı Ekber ilan etmiş ve bütün dünya Müslümanlarını İttifak Devletleri'nin yanında yer alması için İtilaf Devletlerine karşı savaşa çağırmıştır (İnaltekin, 2017: 175). Sir Mallet, Cihad-ı Ekber'le ilgili olarak Türkiye'nin savaşa girmesinin müttefikler için iyi olmadığını, Almanya'nın Hindistan, Mısır ve İslam ülkelerini ele geçirmede Kutsal Savaş çıkarma eyleminin yersiz olduğunu, çünkü Osmanlı'nın müttefiklerinin de Hristiyan olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca “*Dünyadaki en saf insanlar olan Türklerin*” genelini Kayzer'in Müslüman olduğuna inandığını, Enver Paşa'nın görüldüğü kadar popüler olmadığını gücünü Almanlardan aldığını, Türkiye'de Alman Büyükelçisi Baron Von Wongnheim'den daha güçlü bir birey olmadığını ve Türklerin savaşta muzaffer olsalar bile ülkelerinin gelecek yıllarda iflas edeceğini düşündüklerini İngiliz Büyükelçisi belirtmiştir (The New York Times, 1914, December 11).

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılması ile birlikte toplumda ve orduda huzursuzluk meydana gelmiştir. İttihatçılara karşı özellikle de Enver Paşa'ya tepki oluşmuştur. Naciye Sultan, yalısına düzenlenen birkaç defa gizlice yapılmak istenen saldırı girişimlerinden bahsetmiştir. Ancak bu girişim ve sonuçlarından Enver Paşa'nın onu bilgilendirmediğini belirtmiştir (Kösoğlu, 2019: 213). The New York Times Londra kaynaklı haberinde böyle bir girişime yer vermiştir. Gazete, Enver Paşa'nın sarayına yapılan bombalı saldırıyı bildirmiştir. Habere göre saldırı sonucunda 5 Alman subayı ölmüş, Enver Paşa'ya bir şey olmamıştır. Evlerinin yakınlarında ele geçirilen bir mektupta bombanın “*Türkiye'yi Almanya'ya satan adam*” için olduğu ifadesinin kullanıldığı bilgisine yer vermiştir (The New York Times, 1914, November 14).

Enver Paşa savaşa girerken ordunun moralini yüksek tutmak için şu telgrafı çekmiştir.

“Yoldaşlar, size Sultanın soylu bir emrini duyurma onuruna sahibim. Ordumuz düşmanlarımızı Allah'ın yardımıyla ve Hazreti Peygamberin yardımı ve duasıyla yok edecek, ‘İleri her zaman ileri’, zafer ve şeref önümüzdedir. Ölüm ve rezalet geride, Yaşasın Padişahımız” (The New York Times, 1914, November 15).

I. Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti ve Harbiye nazırı Enver Paşa'yla ilgili Matthew Smith Anderson şu değerlendirmeyi yapmıştır.

“Savaşa girmek Osmanlı Devleti için bir felaket oldu... Teknik açıdan geri kalmışlığı, aşırı yoksulluğu ve daha önemlisi çok önemlisi çok kötü bir iletişim sistemi, Osmanlı'nın elini kolunu bağlıyordu. Geçmişteki birkaç senenin kayıplarının üstüne başarısızlığın bedeli önemli bir devlet olmaktan çıkmak olabilirdi. Yenilginin muhtemel sonuçları arasında yer alan bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması ve otonom Arap eyaletlerinin oluşturulması, İmparatorluğu Anadolu'ya hapsolmuş küçük devlet olmaya mahkûm edebilirdi.

... Ama savaşın son günlerinde görevini kaybedene kadar Harbiye Nazırı olan Enver Paşa gerçeklikten uzak bir tavır sergileyecekti. Pantürk ve Panislamcı görüşler İmparatorluğun hızla edindiği güçlü düşmanlara karşı koruma görevinden uzaklara Orta Asya, İran ve Kafkaslara büyük ve boş hayaller peşinde koşmaya gönderecekti... Savaşın son anlarına kadar, Enver Paşa şüpheye mahal olmayan enerjisini ve cesaretini ülkesini zayıflatmak ve fakirleştirmek için kullanacaktı (Anderson, 2001: 322).

İsmet İnönü, Enver Paşa ve ülkenin savaşa girişiyle ilgili düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir

“Enver Paşa imparatorluğun kaderinde birinci derecede rol oynamış olan insandır. İttihat ve Terakki'nin muvaffakiyetinde Balkan Harbinden sonra Harbiye nazırı olarak doğrudan doğruya giriştiği teşebbüslerde rolü hep birinci derecededir. Memleketin Cihan harbine girmesini sağlayan odur. Bütün harp esnasında onun stratejik fikirleri birinci derecede rol oynamış harbin sevk ve idaresinde hâkim olmuştur (İnönü, 2006: 141).

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi Balkan ülkelerini paniğe ve endişeye sevk etmiştir. Savaşın gidişatına göre birer yıl arayla İtilaf ve İttifak gruplarına katılmışlardır. Osmanlı Devleti'nin İttifak bloğunda yer almasıyla stratejik öneme sahip olan Bulgaristan'ın hangi blokta yer alacağı merak konusu olmuştur. The New York Times Paris kaynaklı haberinde Bulgaristan'ın İttifak bloğuna katılmasıyla ilgili olarak İtilaf devletlerinin Bulgaristan'a ultimatoma özelliği bulunmayan bir notu 15 Eylül'de verdiklerini bildirmiştir. Yanıt için tarih verilmediğini belirten gazete Sırbistan'a verilen imtiyaz ile Bulgar topraklarının aleyhine batı sınırını açacağı ve Sırbistan'ı Avusturya'nın kontrolünde olan bölgede kuzeye ve batıya doğru genişleme fırsatı sunacağını belirtmiştir. Ayrıca Türkiye ile Bulgaristan arasında demiryolu anlaşması yapıldığını hatırlatmış ve Bulgaristan'ın hangi tarafta saf tutacağını merak konusu olduğunu yazmıştır (The New York Times, 1915, September 19).

Balkan ülkelerinin katılmasıyla İtilaf devletlerini İngiltere, Fransa, Rusya, Yunanistan, Sırbistan sonradan İtalya, İttifak Devletlerini Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti, Romanya ve Bulgaristan oluşturmuştur (Anderson, 2001: 323).

2.1. I. Dünya Savaşında Cephele ve Enver Paşa

Enver Paşa, Kazım Karabekir'e I. Dünya Savaşı için oluşacak cephelede Tahran'ın işgal edilmesi, Rusya ve İngiltere'ye karşı Türkistan, Hindistan ve Afganistan'a Tebriz üzerinden

Dağıstan'a geçerek Kafkas ülkelerini Rus ve İngiliz hâkimiyetinden kurtarılması gerektiği düşüncesinden eyleme geçeceğini bildirmiştir. I. Dünya Savaşı'ndaki cepheler bu temenniler üzerine oluşmuştur. Cephelerle ilgili olarak Şevket Süreyya Aydemir, Enver'in olmak istediği Napolyon ile benzer düşünceleri paylaştığına dikkat çekmiştir (Aydemir, 1995: 515).

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale, Kafkasya, Filistin, Suriye, Irak, Yemen ve Hicaz ayrıca müttefiklere yardım için Galiçya, Romanya ve Makedonya cephelerinde İtilaf devletlerine karşı savaşımıştır (Sarıçelik, 2007: 175).

2.1.1. Kafkas Cephesi

Avrupa ve Orta Asya arasında geçişi sağlayan ve bu nedenle stratejik öneme sahip olan Kafkasya'yı ele geçirmek İttifak Devletleri için Rus ileri hareketini önlemeyi, Orta Asya Türkleri ile irtibata geçmeyi, Bakü petrollerini kontrol altına almayı ifade etmiştir (Ateş, 2013:165-170).

Enver Paşa Kafkas cephesine ayrı bir önem vermiştir. Bu cephe onun Panturanizm hayalini gerçekleştireceği yer olmuştur. Bu cephe kuzeyde Karadeniz ve Kafkas Dağları, doğuda Hazar Denizi, güneyde Azerbaycan, Van Gölü'nün güneyi, Fırat Nehri-Malatya-Sivas-Samsun ile Mardin-Urca hattı çevresinde kalan sahayı kaplamıştır. Bu bölge genel olarak sarp ve yüksek dağlardan, ormanlardan oluşan olumsuz tabiat şartlarının yanında elverişsiz hava koşullarıyla da iki orduyu muvaffakiyet yolunda zorlayan en önemli faktör olmuştur (Ateş, 2013: 171).

Enver Paşa, Kafkas cephesini yönetmek için Üçüncü Ordu Komutanlığına hocası Hasan İzzet Paşa'yı getirmiştir. Ancak Kesikköprü'de Rus kuvvetlerine karşı kış şartları ve coğrafi şartlar nedeniyle İzzet Paşa'nın ordunun kötü durumunu göz önünde bulundurarak taarruzda gecikmesi sonucu alınan yenilgi sonrası bizzat komutayı almak için Enver Paşa 14 Aralık'ta (The New York Times, 1914, December 14) İstanbul'dan ayrılmış, General Bronzer Sellendorf, Fieldman, Kurmay başyaver Kazım Bey ile Erzurum'a varmıştır. Kesikköprü'de yaşanan mağlubiyet nedeniyle Enver Paşa, İzzet Paşa'ya "*Hocam olmasaydınız öldürürdüm*" demiştir (Aydemir, 1995: 126-181). Bu cepheye verdiği önemi ortaya koyan Enver Paşa alınan yenilgi sonrası Hafız Hakkı Bey ile Kafkasya Cephesinde Sarıkamış Harekâtı için hazırlıklar tamamladıktan (Bardakçı, 2019: 143) sonra 22 Aralık'ta taarruz emri Enver Paşa tarafından verilmiştir. Kâğıt üzerinde yapılan planlar kış şartlarına ve coğrafi koşullara yenik düşmüş ve Enver Paşa'nın en ağır yenilgisini almasına yol açmıştır. 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum geri alınmıştır (Tekin, 2016: 359-361). İnsan gücü, silah, cephane, malzeme ve iâşe sıkıntısının yanı sıra salgın hastalıklarla da mücadele eden Osmanlı ordusu harp tarihi arşivine göre 23 bin şehit, 7 bin esir ve 10 bin yaralı vermiştir. Ruslara göre kaybımız 90 bindir. Bunun 15 bini esirlerden oluşmaktadır. Liman Von Sanders ise ordumuzun kaybını 42 bin olarak belirtmiştir. Rusların kaybı ise ölü, yaralı esir olmak üzere 30 bindir (Aksun, 2005: 201-202).

19 Ocak'ta The New York Times'ın Sarıkamış Harekâtını konu aldığı Petrograd kaynaklı haberinde "*Ruslar Erzurum'a Doğru Yürüyor. 900 Türk Donarak Öldü*" şeklinde başlıklar atmış ve harekâtın neden başarısız olduğunu özetlemiştir. Gazete Kafkasya'daki Türk kış seferinin çöküş safhasına ulaştığını, Goben ve Breslav'ın Karadeniz'de İstanbul-Trabzon-Erzurum arasındaki iletişim kopukluğundan varlıklarının pek bir işe yaramadığını, Türk ordularının 10 gün süreyle Kara-Urgan çevresinde savaştığı ama Türk ve Alman komutanlarının "*dikkatsizliği ve beceriksizliği*" nedeniyle başarı elde edemediklerini belirtmiştir (The New York Times, 1915, January 19).

Ayrıca gazete Osmanlı ordusunun kıydan gelen malzemelerden yoksun kalması, Anadolu'daki karayolunun kış şartlarına yenik düşmesi nedeniyle Rusların Erzurum'a dört yürüyüş mesafesinde olduğunu dile getirmiştir. Rusların elinde binlerce Türk redif mahkûmun bulunduğu bunların uniformalarının ya da çadırlarının olmadığı, Rusların elinde tüfekte donmuş halde 900 ceset bulunduğunu, sağ olarak yakalananlar arasında Türkçe konuşamayan koyun derisi giymiş Kürtlerin olduğu bilgisine yer vermiştir. Ayrıca haberin devamında Enver'in "*Alman kadrosu ile ortaklığının fiyaskosu*" sonucunda İslam Dünyasından büyük tepkiler yükseldiği bilgisini aktarmıştır (The New York Times, 1915, January 19).

I. Dünya Savaşı'na Osmanlı'nın katılmasıyla sınırları içerisinde yer alan Ermenilerin memleketin çeşitli yerlerinde taşkınlık yapma olasılığına karşı Enver ve Talat Paşalar çeşitli tedbirler almıştır. Özellikle Kafkas Cephesinde Rusların ilerleyişi sırasında Van, Bitlis, Erzurum illerinin yanı sıra Elazığ, Diyarbakır ve Sivas'ta halkın canına ve malına kast etmesi, 2 Mayıs 1915 tarihinde Enver Paşa'nın, Talat Paşa'nın ve civardaki Ermeni isyancı ailelerin ülkenin selameti için sınır dışına çıkarılması emrini vermesiyle tehcire giden süreç başlamıştır (Altıntaş, 2005: 78). The New York Times'ın Petrograd kaynaklı haberinde Erzurum'da Cihad-ı Ekber sonrası Ermeni kulüpleri kiliseler ve okulların Erzurumlu çeteler tarafından yakıldığı, biri kadın olmak üzere dört kişinin öldürüldüğü bilgisini yanlı bir şekilde vermiştir (The New York Times, 1914, November 29). Erzurum'da Ermenilerin yaptığı tedhişçilik hareketi bilgisini görmezden gelmiştir. Gazete Osmanlı'nın hicret kökünden gelen yer değiştirme ya da göç ettirme manasında kullandığı tehcir kelimesinin yerine İngiliz ve Fransız kaynaklarında yer alan "*deportation*" kelimesinden gelen sürgün anlamında tehciri kullanmıştır (Gürün, 2008: 300). 19 Haziran 1915'te Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa'nın Enver Paşa'ya Diyarbakır, Sivas, Van, Trabzon ve Erzurum'da tehcir politikasının uygulanmasının faydalı olacağı bilgisine yer vermesiyle Ermeniler Suriye ve Halep'e yerleştirilmiştir. Bu olay, Enver ve Talat Paşaların savaş suçlusu olarak ilan edilmelerine neden olmuştur (Altıntaş, 2005: 80).

Osmanlı Üçüncü Ordusu ile Rus Kafkas Ordusu delegasyonları 18 Aralık 1917'de Erzurum'da ateşkes antlaşması imzalamışlardır. Rusların boşalttığı yerlerde güvenlik zafiyeti oluşmuş, Ermeni çeteler burada Müslümanları katletmeye başlamışlardır. Panturanizm ve Panislavizm'in bir sonucu olarak Enver Paşa İslam Kafkas Ordusunu kurmaya karar vermiştir. 3 Şubat 1918'de Altıncı Ordu Komutanlığına Enver Paşa'nın gönderdiği mektupta, Tahran Heyet Merkez başkanlığına Nuri Paşa, Dağıstan'a Yarbay Şevket Bey'in, Afganistan'a Binbaşı Naim Cevdet Bey'in atandığını belirtmiştir (Ak, 2019: 388). Ayrıca Halil Paşa'yı Enver Paşa İran'a göndermiştir (Savaş, 2019: 159).

Tehcir sonrası 1918 yılında Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesi üzerine önce Gence, sonra Bakü ardından da Derbend'e giren Nuri Paşa, *Şimali Kafkas Cumhuriyeti'ni* kurduğunu ilan etmiştir (Bardakçı, 2019: 157-158). The New York Times'ın Nuri Paşa'nın faaliyetlerini Ermeni Katliamı olarak lanse ettiği sayıda Wilson'ın "*Barbarlar tarafından kurban edilen Ermeniler*", Churchill'in ise Ermenistan'da geçici bir hükümetin kurulması fikrini beyan etmesi dikkat çekici ifadelerdir (The New York Times, 1918, November 25).

I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Enver Paşa Kafkasya'yı bir kurtuluş olarak görmüştür. Bu yüzden Nuri ve Halil Paşa dışında Kafkas kökenli Yusuf İzzet Paşa, Süleyman İzzet ve İsmail Hakkı Bey'i burada görevlendirmiştir (Ateş, 2013: 175). The New York Times Paris kaynaklı haberinde savaşın zararlı bir ürünü olan somut politik bir amaçtan doğan Panturanizm'in (The New York Times, 1922, July 31) sonucunda ortaya çıkan Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetlerinde

Sadrazam Talat Bey'in ısrarcı olduğu, Almanların Kafkasya'daki Osmanlı ilerleyişine karşı büyük bir muhalefet içerisinde olduğunu bildirmiştir (The New York Times, 1918, September 24).

2.1.2. Çanakkale Cephesi

Rusya'nın geleneksel boğazlara inme politikasını gerçekleştirme arzusu, Goben ve Breslav'ın intikamını alma isteği, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya Almanya karşısında silah, teçhizat ve cephane yardımını aksatması, İtalya ve Romanya'nın İtilaf devletlerine katılması, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Cephesindeki Rus baskısını bitirmek istemesi gibi sebeplerle 18 Mart'ta İngiliz ve Fransız donanması harekete geçmiştir (Sander, 2006: 302).

William Churchill'in Amiral Carden'e Çanakkale seferi için hazırlattığı, Boğazların ve çevresindeki kalelerin tahribi, mayın tarlalarını temizlenmesi planının (Semiz, 2003: 227) başarısızlıkla sonuçlanmasıyla deniz yoluyla Çanakkale'yi geçemeyen İtilaf devletleri 25 Nisan 1915'te Gelibolu yarımadasına kara harekâtı başlatmıştır. Anafartalar, Conkbayırı, Arıburnu, Seddülbahir, Kilitbahir, Kireçtepe ve Çimentepe'de başarılı mücadeleler düşmana karşı verilmiştir. 9 Ocak 1916 tarihinde Gelibolu boşaltılmıştır (Özçelik, 2015: 448-454).

The New York Times Amsterdam kaynaklı haberinde Enver Paşa'nın röportajına yer vermiştir. Enver Paşa şunları söylemiştir;

"... 19 Şubat'ta başlayan eylem bugüne dek Çanakkale boğazındaki bazı kalelerde ağır hasarlardan başka bir şey yapamadı. İkinci gün bombardımanı 6 topu devirdi, dört kişiyi öldürdü ve 14 kişiyi yaraladı ilk gün sadece bir gözlem subayı öldürüldü ve bir adam yaralandı. Devrilen toplardan üçü ertesi sabah yeniden yerleştirildi.

... Çanakkale Boğazı'nın savunması şu ana kadar meydana gelen olaylardan hiçbir şekilde etkilenmedi" (The New York Times, 1915, March 5).

Çanakkale Cephesinin açılması İstanbul'un düşmesi ihtimalini ortaya çıkarmış, bu durum Padişah'ta, kabinede ve halkta korkuya ve paniğe yol açmıştır. Çanakkale muharebesi sürerken The New York Times Londra kaynaklı haberinde İstanbul'da halkın panik içinde olduğu Almanya'dan yardım beklendiği Başkentten göçlerin devam ettiği Enver Paşa'nın Edirne ve Kadıköy'de kaleleri incelediği yeni şehirler olan Kırkkilise ve Mustafa Paşa'yı gezdiği bilgini vermiştir. Ayrıca Çatalca mühimmat fabrikasında binlerce askerin görev aldığı savunma hattının güçlendirilmeye çalışıldığı bilgisine de yer vermiştir (The New York Times, 1915, April 3).

Gazetenin Paris kaynaklı diğer sayısında yer alan haberde ise Alman subaylarının ve mühendislerinin Çanakkale boğazını savunmak için ellerinden gelen tüm gayreti sarf edeceklerini Sultan'ın başkanlığındaki toplantıda belirten Sanders'in aksi olduğu takdirde Başkent'in Küçük Asya'ya (Anadolu'ya) taşınmasını tavsiye ettiğini ve Enver ve Talat paşaların buna karşı çıktıkları bilgisine yer verilmiştir (The New York Times, 1915, April 4).

Çanakkale savaşının ortaya çıkışıyla İstanbul'un savunması gündeme gelmiş bu durum İstanbul'da Harbiye Nazır, Enver Paşa'nın tenkit edilmesine sebep olmuştur. Enver Paşa'nın Almanya'ya olan güveninin devamı için Alman İmparatoru Kayzer, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki en yüksek Prusya-Alman askeri madalyası olan Pour le Marite'yi doğum günü hediyesi

olarak vermiştir (The New York Times, 1915, September 16). Kısa bir süre sonra demir Haç benzemeleri olan bir madalyayı Kayzer Enver Paşa'ya hediye etmiştir. Enver Paşa Kayzer'e en içten teşekkürlerini sunmuştur (The New York Times, 1915, February 27).

Çanakkale'de mücadele devam ederken Enver Paşa 18 Eylül'de Berlin'de verdiği röportajda İtalyanların İtilaf bloğunda yer alıp Çanakkale'ye gelebilme ihtimaline karşı İtalyanların Gelibolu'ya gelemeyeceklerini "*Ülkelerinde yapacakları işlerinin*" olduğunu gelmeleri durumunda herhangi bir olumsuz sonucunun gerçekleşmeyeceğini belirtmiştir. Türkiye'de 2000000 Türk'ün silahaltında olduğunu belirterek İtilaf ordusundaki gibi bir takviyeye ihtiyaç olmadığını dile getirmiştir (The New York Times, 1915, September 19).

Çanakkale Cephesi'nde 18 Alman subayı ordu, grup, kolordu, tümen, alay ve komutan olarak görev almıştır. Mart ayında Sanders Gelibolu'ya beş tümenlik bir ordu komutanlığına atanmıştır (Kaştan, 2017: 20). Gelibolu'da Liman VonSanders'in Türk askerleri tarafından yaralanması üzerine Enver Paşa komutayı Almanlardan almıştır (The New York Times, 1915, July 9). Cephede bulunan İngiliz basın temsilcisinin The New York Times'a ilettiği haberde, 28 Haziran'da Osmanlı ordusunun ağır bir yenilgi aldığı Harbiye nazırı Enver Paşa'nın İstanbul'dan Çanakkale'ye geldiği Türk komutanları arasında taarruz konusunda fikir ayrılıklarının yaşandığı bilgisini aktarmıştır. Ayrıca Enver Paşa'nın "*büyük cesaret ve ağır kayıplarla*" sonuçlanan genel saldırılarda ısrar ettiği Türklerin kahramanlıkları ve "*ölüme karşı kayıtsızlığının*" İtilaflarca takdir edildiği, ancak saldırı yöntemlerinin "*kaba ve israflı*" olduğunu saldırı gerçekleştirme konusunda bilimsellikten uzak olduğu bilgilerini vermiştir (The New York Times, 1915, July 15).

The New York Times Atina kaynaklı haberinde Enver Paşa'nın Gelibolu'da son büyük saldırı öncesi birliklere "*Askerler: Tüm gücünle savaşacaksınız. En azından mümkün olduğunca direneceksiniz. Söz veriyorum bir ay içinde seni evlerine göndereceğime.*" mesajını verdiğini belirtmiştir. Ayrıca sayıda Alman yardımının Genç Türkler için son umut olduğu beklenen Alman yardımının Balkan Birliği'ni, Bulgaristan'ı, Yunanistan'ı, Romanya'yı ve Sırbistan'ı doğrudan etkileyeceğini ve bu ülkelerin sınırlarında farklılık yaşanacağına vurgu yapmıştır (The New York Times, 1915, July 29).

Çanakkale Savaşı'nda Hintli, İrlandalı, Yeni Zelandalı ve Avusturalyalı sömürgelerinden gelen askerlerden oluşan birliklerde yer almıştır. Özellikle Anzaklar hükümetlerinin yer aldığı savaşa katılma kararıyla çoğu gönüllü askerlerden oluşmuştur. Bu katılımı anavatan bildikleri İngiltere'ye saldıran Almanya ile savaşmanın yanı sıra Avrupa'yı özellikle de İngiltere'yi görmek ve biraz da maddi kazanç ve macera arayışı ile orduya gönüllü olarak yazılmışlardır (Aşgın, 2017: 447). The New York Times Londra kaynaklı haberinde Sör IanHamilton'ın cepheyle ilgili değerlendirmesine yer vermiştir. Gazete onun Çanakkale mağlubiyetimize izin vermemek için İtilaf bloğu Avusturalya ve Yeni Zelanda ordusu birlikleri kelimelerinin isimlerinden oluşan Anzak Birlikleri'nin geldiği ve yarımadanın Batı bölgesinde ve kuzeyde savaşın şiddetli bir şekilde devam ettiğini, kuzeye doğru fazla ilerleme kaydedilmemesine rağmen düşmana ağır kayıplar verildiğini, Fransız savaş gemisi St. Louis'in düşmana kayıplar verdiğini belirten ifadelerine yer vermiştir (The New York Times, 1915, August 12). The New York Times'ın İstanbul kaynaklı haberine göre Enver Paşa İtilaf bloğunun yaklaşık 50.000 askerden oluşan üç birliğin yarımadaya indiğini ancak düşmana ağır kayıplar verildiğini belirtmiştir. Ayrıca İngiliz ve Fransızların gayretlerinin beyhude olduğunu sayısal üstünlüğün Osmanlı'da olduğunu durumu düzeltmek için daha fazla takviye yapılması gerektiğini savaş gemisi Barbaros'un kaybına üzüldüğünü ancak "*onsuz da üstesinden gelebiliriz*" dediğini belirtmiştir (The New York Times, 1915, August 12). 13 Ağustos'taki

sayısında ise Enver Paşa Çanakkale için İtilaf devletlerinin artık İttifak bloğuna zarar verebilecek bir ordu desteğinin kalmadığını, Rus korkusunun ortadan kalktığını belirten ifadelere yer vermiştir (The New York Times, 1915, August 13).

Çanakkale'de destan yazılırken The New York Times Londra kaynaklı haberinde İngilizce ve Fransızca yayınlanan İngiliz politikasını yansıtan İstanbul'da da haftalık olarak çıkan nesnellikten uzak İtilaf yanlısı propaganda amaçlı The Levant Herald Gazetesinin editörünün Enver Paşa'yı hedef alan röportajına yer vermiştir (Uygun, 2018: 99). Gazete İstanbul'dan kaçan Levant Herald'ın eski editörü Emile Galli'nin İstanbul'daki bütün Hristiyanları katledilmesi emrini Enver Paşa'nın verdiğini belirtmiş ve Almanya'ya karşı ılımlı bir partinin darbe girişiminde bulunmaya çalışacağı haberini vermiştir (The New York Times, 1915, August 30).

Bir türlü gelmek bilmeyen Alman yardımına ve Osmanlı ordusuna karşı zehirli gaz ve domdom kurşunu kullanılmasına rağmen elde edilen Çanakkale Zaferi, ülkelerin kaderini değiştirmiştir (Mutlu, 2017: 391). Rusya'nın Boğazlar hayali son bulmuştur. Osmanlı'nın kendine olan güveni artmış, İngiltere ve Fransa yeni hesapların peşine düşmüştür. Almanya müttefiki olan Osmanlı'nın önemini bir kez daha anlamıştır. Kral Wilhelm Gelibolu'daki zafere istinaden Mehmet Reşat'a bir kılıç ve Enver Paşa'ya da kutlama tebriki göndermiştir (The New York Times, 1916, January 15).

2.1.3. Kanal Cephesi

Almanya'nın İngiltere'yi Uzak Doğu'ya giden sömürge yolları üzerinde durdurma düşüncesi, İngiltere'ye sömürgelerinden gelen yardımı engelleme isteği, Osmanlı Devleti'nin 1882'de İngiltere'nin işgaline göz yumduğu Mısır'ı geri alma isteği ile açılan cepheye, Enver Paşa tarafından 18 Kasım 1914'te Filistin cephesine Dördüncü Ordu ve Batı Arabistan Komutanlığı'na Cemal Paşa atanmıştır. I. Kanal Harekâtı Cemal Paşa'nın liderliğinde 2 Şubat 1915'te gerçekleşmiş ancak başarısızlıkla sonuçlanınca geri çekilmek zorunda kalınmıştır. II. Kanal Harekâtı, 4 Ağustos 1916'da gerçekleşmiş ve Gazze'den geri çekilmek zorunda kalınmıştır (Kemal, 2014: 127-131).

Kanal Harekâtı sonrasında Cemal Paşa, *"Efendiler ben İngilizleri Mısır'dan kovmak için Suriye'ye gittim. Fakat bizim vasıtalarımız bu vazifeyi yerine getirmek için yeterli değildir... İslam Âlemine en büyük darbeyi indirmiş olan Şerif Hüseyin isyanı olmasaydı ben İngilizleri Mısır'dan fiilen kovmasam bile Filistin ve Suriye dâhilinde adım atmalarına izin vermezdim..."* şeklinde ifadeleriyle Kanal Harekâtındaki başarısızlığın nedenlerini aktarmıştır (Cemal Paşa, 2010: 156).

Enver Paşa, II. Kanal Harekâtı öncesi çıktığı Orta Doğu gezisi sırasında 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'yı ziyaret etmiş ve ikili Kudüs'e geçmişlerdir. Burada farklı mezheplerden şeyhlerle ve ulema sınıfından tanınmış kişilerle ve Hristiyan toplumların liderleri ile iletişim kurulmuştur. Enver Paşa'nın dualarla ve coşkuyla karşılandığı bilgisini gazete aktarmıştır (The New York Times, 1915, March 5). The New York Times Berlin kaynaklı haberinde Enver Paşa'nın röportajına yer vermiştir. Enver Paşa röportajında *"Süveyş Kanalı'na yönelik Türk taaruzundan vazgeçilmemiştir. Mısır Seferi doğru zamanda devam ettirilecektir...Mısır'ın doğusundaki operasyonlar sırasında Türk birlikleri düşman güçlerine keşif yapmak için ilerledi ve daha sonra büyük ölçekli operasyonlar hazırlamak için çekildi. Mısır'da izlenen hedef hiçbir şekilde vazgeçilmemiştir ve gerekli güçler şu anda Mısır Seferi için kullanılacaktır"*(The New York Times, 1916, December 6).

Enver Paşa Ortadoğu ziyareti yaptığı sırada The New York Times Paris kaynaklı haberinde Enver Paşa'nın suikasta uğradığını (The New York Times, 1916, March 15) onun yerine İsmail Hakkı Bey'in Harbiye nazırı olduğu bilgisini vermiştir (The New York Times, 1916, March 16). 9 Mart 1915'te ise Enver Paşa'nın Suriye, Filistin ve Arabistan'a kadar Medine'ye yapılacak bir incelemenin ardından İstanbul'a geri döndüğünü belirtmiştir. Yaptığı haberle suikastın yalan olduğunu ortaya koymuştur (The New York Times, 1916, March 19).

2.1.4. Irak Cephesi

İngilizlerin doğudaki sömürgelerini korumak cephe alanını genişleterek İttifak güçlerini yormak ve doğudan Ruslara yardımı sağlamak için Irak Cephesi açılmıştır.

25 Temmuz'da Nasırıye'ye ulaşan İngilizleri durdurmak için harekete geçen Osmanlı ordusu 11 Ağustos'ta 7-8 bin piyade ve 3 bin Arap süvarisi ve İs-sinn mevziinde 18 toptan oluşmuştur. Kütü'l Amâre'yi ele geçiren General Townshend 15 bin kişilik kuvvetiyle kasım ayı ortasında Bağdat istikametinde ileri yürüyüşe başlamıştır. 22 Kasım'da Sehan-ı Pak'ta tekrar Nureddin Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri ve İngiliz birlikleri mücadele etmiştir. 3 Aralık'ta İngilizler geri çekilerek Kütü'l Amâre'ye sığınmışlardır. Kütü'l Amâre denilen yerde General Townshend kuşatma altına alınmıştır (Saka, 2016: 690-693, Salim, 2010: 147).

Bu cephede çatışmalar sürerken Nureddin Paşa'nın yerini Halil Paşa almıştır. Bu sırada Iraktaki General Townshend'in birliğini kurtarmak için 21 Ocak, 7 Mart, 7 Nisan ve 24 Nisan tarihlerinde toplam dört defa İngiliz ordusu tarafından başarısız taarruz yapılmıştır. Gn. Townshend birliği için bir milyon sterlin rüşvet teklif etmiştir. 29 Nisan 1916'da Gn. Townshend 4 general, 476 subay, 9 bin 580 er ve silahsız 3 bin 248 kişi olmak üzere teslim olmuştur. 7 Aralık 1915'te başlayan 29 Nisan 1916'da biten kuşatma sonrası Basra ordusu 11 Mart 1917'de Bağdat'ı almıştır (Uygur, 2018: 390-393).

The New York Times Berlin kaynaklı haberinde kuşatma hakkında şu bilgileri vermiştir: Kütü'l Amâre'de 4 general, 240 İngiliz subayı ve 270 Hint subayı Başkomutan Halil Paşa'nın esiridir. General Townshend'in 1.000.000 Sterlinden fazla nakit parayla şehri teslim etmeyi teklif ettiği ancak Halil Paşa'nın kayıtsız şartsız teslimiyet istediğinden teklifin kabul edilmediği bilgisini aktarmıştır. Ayrıca gazete teslimiyet haberi ile İstanbul'da bayram havası olduğu ve bu zaferin yalnızca Mezopotamya'da değil Pers ve Hindistan'da da derin izler bırakacağını bildirmiştir (The New York Times, 1916, May 2).

13 Mart 1917 tarihli gazete Irak Cephesiyle ilgili olarak Londra kaynaklı haberinde Mezopotamya ordusunun komutanı Maude'nin Kütü'l Amâre'deki başarısızlığa son verdiğini, Bağdat'ın alınışı, Türk topçularının 3/2'nin İngilizlerin elinde olduğu bilgisini vermiştir. Bu gelişmeler karşısında Enver Paşa'nın "*Biz ve Müttefiklerimiz önümüzdeki baharda düşmanın başlatabileceği herhangi bir saldırıyı sükûnetle bekliyoruz... Yüce Allah'ın sayesinde kesin zaferi elde ederiz.*" ifadelerine yer vermiştir. Gazete Enver Paşa'nın *kötü* gidişat karşısında polyannacılığını sürdürmeye devam ettiğini ifade etmiştir (The New York Times, 1917, March 13).

Savaş sırasında Osmanlı Devleti ve Almanya arasında siyasi, iktisadi ve askeri sebeplerle Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, II. Wilhelm arasında diplomasi ziyaretleri gerçekleşmiştir (Özeden, 2017: 90-111). Savaşın gidişatının beklentileri karşılayamaması üzerine durumu görüşmek için Enver Paşa İmparator Wilhelm Kayser, Hinderburg ve General von Ludendorff la Berlin'de görüşmüştür (The New York Times, 1917, March 30). Enver Paşa eylül ayında tekrar

Berlin'e gitmiştir. Batı Cephesiyle ilgili gelişmeleri değerlendirmek için Mareşal Hindenburg ve General Ludendorff ile ikinci kez bir araya gelinmiştir (The New York Times, 1917, September 28). İttifak Devletlerine yardım için asker gönderilen Batı Cephesiyle ilgili Enver Paşa "...Ülkemizde bu kadar büyük güçlerin gönderilmesi hiçbir şekilde ulusun güvenliğini tehlikeye atmaz. Çünkü Türkiye topraklarını savunmak için yeterli askeri güce sahiptir ve ayrıca başka yerlere büyük kurtarıcılar gönderir" şeklindeki ifadelerle Meclis'teki konuşmasında yer vermiştir. Savaşın kötü gidişatını Türk ordusunun sayısal üstünlüğü ile perdelemeye çalışmıştır (The New York Times, 1916, December 6).

Enver Paşa'nın bizzat komuta ettiği Sarıkamış Harekâtı'ndaki yenilgisine rağmen orduda ona karşı herhangi bir isyan çıkmamıştır (Savaş, 2019: 159). Ancak Enver Paşa'nın ordunun gücünü Batı Cephesine göndermesinden kısa bir süre sonra The New York Times Amsterdam kaynaklı haberinde İstanbul'da Anti-Alman isyanlarının başladığı ve Alman karşıtlığının hat safhada olduğu bilgisini paylaşmıştır. Haberin devamında Askeri Hastane'nin bir çete tarafından basıldığını, çetenin Alman subaylarına saldırdıklarını, birkaç askerin *Almanya ve Enver tarafından ihanete uğradık* şeklinde bağırdıklarını öne sürmüştür. Aynı haber, *Türkiye'deki tek Alman* olarak adlandırılan Enver Paşa'nın istifasının gündem de olduğu bilgisine de yer vermiştir (The New York Times, 1917, April 19).

Liman Von Sanders Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesinde Enver Paşa'nın şahsi bir politika izlemesinin ve ona danışmanlık yapan Alman subaylarının Osmanlı Devleti'ni ve orduyu yeterince iyi tanımayan askerlerden oluşmasının etkin rol oynadığı üzerinde durmuş ve bu durumun askerî harekâtlarda başarısızlığı kaçınılmaz hale getirdiğini belirtmiştir (Alkan, 2017: 114).

Osmanlı için ölüm kalım savaşı olan I. Dünya Savaşı'na Enver Paşa ve onun aldığı kararlar damgasını vurmuştur. I. Dünya Savaşı'na girilmesi zaruri miydi sorusunun evet ya da hayır olarak verilen cevaplarına karşı; İlber Ortaylı, ülkenin savaşa girişini geciktirememesini İttihat ve Terakki'nin II. Abdülhamit döneminin eksikliklerinden biri olan diplomasiyi tam manasıyla kullanamamasına bağlamıştır. Bu durumun Almanya'yla aynı blokta savaşa girilmesine sebep olduğunu Milli Mücadele'yi yönetecek deneyim yoksunu olan komuta kadrosu için savaşın staj görevi üstlendiğini belirtmiştir (Ortaylı, 2013).

3. 1918-1922 YILLARI ARASINDA ENVER PAŞA

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasıyla imzalanan Mondros Mütarekesi sonrasında ülkede yaşanan gelişmelere bağlı olarak General Hans Van Seeckt I. Dünya Savaşı sonrasında oluşan yeni düzende ileride kullanabilmek amacıyla memleketi terk etmek istedikleri takdirde İttihatçılara yardım edebileceğini beyan etmiştir. Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa'nın dışında Azmi Bedri, Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım, Doktor Rusufi ve Talat Bey'in kayınbiraderi Hayreti, bu yardım teklifini kabul etmiştir. Alman bayraklı R-01 torpidosunda 1 Kasım 1918'de İstanbul'dan Kırım'a doğru yol almışlardır (Bardakçı, 2019: 37-43).

Enver Paşa'nın Ahmet İzzet Paşa'ya bıraktığı mektupta mütareke ile artık memlekette yararlı olamayacağını ancak Kafkasya'da İslam istiklalini gerçekleştirmek için yeni bir mücadeleye gireceğini ifade etmiştir (Tekin, 2016: 382). Mektupla birlikte Enver'in sürgündeki yıllarda gerçekleştirmek istediği Kafkasya hayali de ortaya çıkmıştır.

Enver Paşa Kafkasya idealini gerçekleştirmek için Kırım'dan Kafkasya'ya deniz yolu ile ulaşmayı denemiş ancak başarılı olamayınca tekrar Kırım'a ardından da Almanya'ya dönmüştür

(Aydemir, 1995: 482-485). Enver Paşa, 1909-1918 yılları arasında yaptıkları eylemlerle milli ve uluslararası arenada kendisinden çok söz ettirmiş, bir tarihi figür olarak ülkesinden kaçışından sonrada dünya gündeminde yer edinmiştir. Bu sırada İngiltere'nin Enver Paşa'nın Dünya Savaşı'ndaki eylemlerinden dolayı, yakasını bırakmayacağını ortaya koyan bir haberi vermiştir. The New York Times Londra kaynaklı "*Enver'i Cezalandırmak İçin İngiliz Planı*" başlığı altındaki haberinde, Avam Kamarasında Dışişleri Sekreteri Cecil Harmsworth'un yaptığı konuşmasında Enver'in ve Talat'ın teslim edilmesini gerektiren bir hükmün Türkiye ile yapılacak olan barış antlaşmasına dâhil edilebileceği bilgisini vermiştir (The New York Times, 1919, June 1).

Diğer bir haberde ise Enver'in kaçıışı esnasında yanında olan kişilerin 250 Milyon Türk Lirasını (yaklaşık 110 Milyon Doların) tarafsız bankalara Almanya'dan devredeceği bilgisini sunmuştur. Enver Paşa'nın Almanya'dan İsviçre'ye gideceği bilgisine yer vermiştir (The New York Times, 1918, December 2). Ancak bu haber, Münih'ten Cemal Paşa'nın Enver Paşaya gönderdiği mektupta *25Bin İsviçre Frangım olsa; bir dakika bile kalmam. İsviçre'ye gitmek için parayı nasıl bulabilirim sorusu* ile çürütülmüştür (Aydemir, 1995: 534).

Enver Paşa Kafkas hayalini gerçekleştirmek umuduyla çeşitli faaliyetlerde Almanya'da bulunmuştur. Bu sırada gazetede İstanbul'da gelişen olayları kamuoyu ile paylaşmıştır. İtilaf devletlerinin ve Damat Ferit Hükümeti'nin Enver Paşa'yı hırsızlıktan katliama kadar çeşitli suçlardan dolayı aradığı haberine yer vermiştir (The New York Times, 1918, May 24). Ülkeden kaçan İttihatçılar hem Osmanlı Devleti hem de İtilaf Devletleri nezdinde savaş suçlusu olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık koltuğuna oturan Damat Ferit Paşa'da ülkeden kaçanların durumunun kesinlik kazanması için harekete geçmiştir. The New York Times İstanbul kaynaklı haberinde Enver Paşa ve arkadaşlarının ülkedeki konumlarına açıklık getiren habere yer vermiştir. Haberde 11 Temmuz'da Damat Ferit Paşa'nın emri ile Harbiye nazırı *Ahmet Abuk Paşa tarafından toplanan askeri mahkemede sadrazam Talat Paşa, Ermenistan'da Talat'ın özel ajanı olarak Kürtlerin nüfusu lehine katliam gerçekleştiren Cemal Paşa, General Wonder Goltz'un öğrencisi ve bir Alman hayranı olan Enver Paşa'nın ölüm cezası aldığı* bilgisine yer vermiştir. Ayrıca eski Maliye Bakanı Cavit Bey ile Harputlu Bir Kürt olan, Şeyhülislam Musa Kazım'ın 15 yıl hapis cezasına çarptırıldığını belirtmiştir (The New York Times, 1919, July 13). Gazete diğer sayısında idam cezalarının gerçekleşmesi için önce Enver, Talat ve Cemal Paşaların nerede olduklarının bilinmesi gerektiğini vurgulamıştır (The New York Times, 1919, July 16).

Osmanlı padişahı İttihatçı liderlerin yurt dışına kaçmalarına takiben İttihat ve Terakki mensuplarını tasfiye etmiştir. 26 Kasım'da Enver, Cemal ve Talat aleyhinde gıyaben Dıvan-ı Harp mahkemesi açılmıştır. 21 Aralık 1918'de Mebusan Meclis'i kapatılmıştır. Enver, Cemal ve Talat Paşalar 1 Ocak 1919'da askerlikten tart edilmiştir. The New York Times Gazetesinde yer alan haber genel hatlarıyla doğru olsa da Musa Kazım ile ilgili bilgiler yanlıştır. Zira Musa Kazım Erzurumlu olup I. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan Dıvan-ı Harp'te aldığı 15 yıllık kürek cezası Vahdettin tarafından 3 yıl sürgüne çevrilmiştir (Koca, 2006: 211-212).

Tüm bu gelişmeler yaşanırken Enver Paşa'nın Almanya'da tutuklu olan Komünist Enternasyonal'in Sekreteri Radek ile görüşmesi kaderini değiştirecektir. Enver Paşa İngiliz emperyalizmine karşı Bolşevik Rusya'sı ile işbirliği yaparak İslam birliğini sağlama düşüncesiyle Moskova'ya gitmenin yollarını arayacaktır (Hanioğlu, 1995:263).

Enver Paşa'nın 5 Ağustos 1920'de (Hanioğlu, 1995: 263) Moskova'ya ulaşması ile Enver Paşa ve Bolşevizm konusunu The New York Times gündemine almıştır. Gazete, Komitenin sağ

kurtulanlarının çoğunun *umutsuzca son şanslarını Bolşevizm'in Batıya yayılması* olarak gördüğünü uygulamaya geçilemeyecek olan Bolşevizm'in Türk milliyetçiliğini ortadan yok ettiğini, *Enver Paşa'nın 100.000 umutsuz karakterden oluşan orduyla* Rusya'dan döneceği gibi küçümseyici ifadelere yer vermiştir (The New York Times, 1919, March 11). Sovyet Rusya, Enver Paşa ve arkadaşlarını Orta Asya ve Hindistan gibi sömürge bölgeleri Sovyet kontrolüne sokmak, III. Enternasyonale bağlı Anadolu'ya Türk Komünist Partisi'ni getirmek ve Sovyet Rusya ve Şark Milletleri arasında ittifak fikrini tatbik edebilmek amacıyla kullanmak istemiştir (Savaş, 2019: 219).

Enver Paşa Kafkasya hayalini gerçekleştirmek için gerekli ordu ve yardımı Sovyetlerden alabilme umuduyla Moskova'da Lenin, Çiçerin Zionev ve Radek'le temaslarda bulunmuştur (Hanioğlu, 1995: 263). Enver Paşa İngilizlerin Afganistan ve Hindistan taraflarındaki faaliyetlerin engellemek için ölümü pahasına her şeyi yapacağını Lenin ile yaptığı görüşmede belirtmiştir. Ancak Lenin'in Hint Müslümanlarına yönelik her hangi bir planı olmamıştır. Onun asıl ilgilendiği Buhara'daki Türklere'dir. Çünkü Orta Asya'nın, Afganistan ve Hindistan'a göre kontrol altına alınmasının daha kolay olması nedeniyle Türkistan mücadelesi için harekete geçen Enver Paşa'ya istediği her türlü yardımı yapacağı konusunda Lenin söz vermiştir. Diğer görüşmelerde Lenin'in planına uygun olarak gelişmiştir (Savaş, 2019: 220).

Enver Paşa Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Türkiye ile Moskova arasında yapılması muhtemel olan Moskova Antlaşması öncesinde Türkiye ve Rusya arasındaki iletişim Enver Paşa'nın dikkatinden kaçmamıştır. Milli Mücadele'ye yardımcı olmak ya da Anadolu'ya geçişte Ankara Hükümeti'nin sempatisini kazanmak için Milli Mücadele'de yer alan komutanlarla irtibata geçmiştir. Moskova'daki konumuna dikkat çekmiştir. Enver Paşa, 26 Ağustos'ta Mustafa Kemal'e ilk mektup yazmıştır. Mektupta Enver Paşa Moskova'ya İslam muhitini teşkilat icrası ve memleketin kurtuluşu için geldiğini belirtmiştir. Sovyetlerin, İngilizler aleyhine her türlü yardımı yapacaklarını, Almanya'da sosyalistlerin güç kaybettiğini, İngilizlerin 5 yıl sonra denizlerdeki üstünlüğünü Amerika'ya kaptıracağını, Azerbaycan ordusunun yeniden kurulmasına ve bu ordunun Anadolu'ya yardım etme fikrine Rusya'nın sıcak baktığını belirtmiştir (Karabekir, 2001:40-41).

Enver Paşa Büyük Şark Milletleri Kurultayı'na katılmak için Bakü'ye gitmiştir 1 Eylül 1920'de gerçekleştirilen kurultayda Türkiye'yi İbrahim Tali Öngören, Erzurum ve Trabzon mebuslarından oluşan bir heyet, Cevat Dursunoğlu Lazistan mebusu Hafız Mehmet Bey ayrıca Mustafa Suphi ve arkadaşları Türkiye Komünist Partisi adına katılmıştır. Ethem Nejat Terbiyeci ve İsmail Hakkı gibi isimler de dikkat çekmiştir (Aydemir, 1995: 54). 4 Eylül 1900'de Znovyev'in başkanlık ettiği oturumda Enver Paşa'nın nutku okunmuştur. Enver Paşa, Kurultay'a katılmasına rağmen nutkunu bizzat okuyamamıştır. Çünkü Azerbaycan Komünistlerinden Dadeş Bünyazade, Enver Paşa'ya saldırmış ve onu Alman emperyalizmine yardımcı olmakla suçlamıştır. Türkiye'den gelen komünistler ise "*halk mahkemesine*" diye tempo tutmuştur. Metni Mehmet Emin isimli bir komünist okumuştur (Savaş, 2019: 221). Şevket Süreyya Aydemir'e göre yersiz ve anlamsız bir metindir. Enver Paşa ile konuşma fırsatı bulan Şevket Süreyya Aydemir Enver için, *bugün burada ve gök kubbe altında Enver Paşa hepimizden daha yalnızdır* sözleriyle bulunduğu mekâna ve zamana nasıl yabancı olduğunu ortaya koymuştur (Aydemir, 1995: 543-549).

Enver Paşa, Bakü Kurultayı sonrası Ekim 1920'de Berlin'e geri dönmüştür ve 4 ay burada kalmıştır (Hanioğlu, 1995: 263). Alman hükümeti tarafında Almanya'dan ayrılması istenince (The New York Times, 1920, December 5) Enver Paşa Moskova'ya 20 Şubat 1921

tarihinde tekrar gelmiştir (Hanioğlu, 1995: 263). The New York Times Washington kaynaklı haber de Enver Paşa'nın faaliyetlerine dikkat çekmiş ve Alman-Rus ittifakının gerçekleşebileceğini Enver Paşa'ya desteğin arttığını belirtmiştir. Haber de "... *Sovyet Rusya ile İtilafçı güçlere karşı ortak bir ittifak olması muhtemelen Berlin ve Moskova'nın Türk Nasyonalist ve Pan-turan hareketi ile birleşmesine yol açması bekleniyor... Yetkililer Alman Genelkurmayının bazı zamanlar için Moskova'da çok sayıda subay tuttuğunu biliyorlar ve burada Sovyet liderleri için askeri planlar üzerinde çalıştıklarından şüphe yok*" cümlelerine yer vermiştir (The New York Times, 1920, March 15).

Enver Paşa İttihat ve Terakki sonrası en büyük siyasal örgütü *İslam İhtilal Cemiyetleri Birliğini* Anadolu ile temas için kurmuştur. Kuruluş tarihi bilinmese de Teşkilat-ı Mahsusa'nın yerini alan diğer ismi ile *İttihad-ı Selami Milli*'nin merkezi Anadolu olup tüm İslam dünyasını içine alacak büyük bir organizasyondur. Teşkilat emperyalizme ve kapitalizme savaş açan İran, Hindistan ve Anadolu'da ihtilal düşüncesini gerçekleştirmek için kurulmuştur (Erşan, 2009: 953-954).

Pasif İttihatçıları siyasette aktifleştirecek bu gelişme sonrası 15 Mart 1921'de Talat Bey'in bir Ermeni tarafından öldürülmesi Enver Paşa'nın ve diğer İttihatçıların en büyük korkusunun yeniden perçinlemiştir. Murat Bardakçı sürgündekilerin en büyük korkusunun Ermeni Tehcirinden yargılanmak olduğunu belirtmiştir (Bardakçı, 2019: 40-41).

The New York Times Enver Paşa başlıklı yazısında Ermeni Tehciri konusunda şu görüşleri paylaşmıştır. Ankara Hükümeti onu hangi suçlarla suçlasın İtilaf Devletlerinin onu Ermeni Katliamından uluslararası bir mahkemede yargılamak istediklerini belirtmiştir. Ayrıca Şubat 1917'de Osmanlı Devleti'nde bulunan 180.0000 Ermeni'nin 120.0000'i katledildiğini ya da sınır dışı edildiğini, Enver Paşa'nın o sırada egemen politikacı olduğu, onun *canavar suçlarından dolayı yargılanmalı* şeklinde iki yıl önce Amerika'ya mesaj gönderen Balfour'un görüşlerine yer vermiştir (The New York Times, 1919, May 26).

Enver Paşa'nın sürgündeki 3. yılında Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadelede yer alan komutanlarla mektuplaşmıştır. Türkiye ile bağını koparmamaya çalışmıştır. Sakarya Savaşı başladığı sırada Enver Paşa Anadolu'ya geçmek için Batum'a hareket etmiştir. Enver Paşa'nın isteği üzerine Halil Paşa'da Trabzon'a sağlık sorunlarını bahane ederek geçmiştir. Burada Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yakın ilgisi ile karşılaşmıştır. Halil Paşa kısa sürede Trabzon'da teşkilatlanmıştır. Bu durum Ankara'da paniğe yol açmıştır. Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelip Milli Mücadelenin başına geçme ihtimaline karşı Halil Paşa'nın Trabzon'dan Batum'a gitmesi yönünde Ankara Hükümeti'nin aldığı karar sonrası Trabzon'da birlik ve beraberliğe zarar verecek olaylar meydana gelmiştir. Bunun üzerine Halil Paşa Trabzon'dan Rusya'ya geçmiştir (Kösoğlu, 2019: 357-410). Gerçekleşen olayları, The New York Times *Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa ve 2 bolşevik ajanı ile birlikte Ankara Hükümeti'ni devirmek için komplo kurmak suçundan mahkeme tarafından ölüm cezasına çarptırıldı. 3 kişi kaçtı* şeklinde haber yapmıştır (The New York Times, 1921, May 23). Bir sonraki sayısında Enver Bey'in kardeşi Nuri Paşa'nın çıkan isyanda öldüğü haberini vermiştir (The New York Times, 1920, May 27). Ancak durum gazetenin belirttiği gibi değildir. Halil Paşa Moskova'ya geçmiş, Milli Mücadele sonrası Kut soyadını almış ve İstanbul'da vefat etmiştir. Nuri Paşa ise Erzurum'da tutuklanmış daha sonra yurt dışına çıkarılmış ve Milli Mücadele sonrası İstanbul'a gelerek bir silah fabrikası kurmuş fabrikada meydana şüpheli bir patlama sonucu burada vefat etmiştir (Bardakçı, 2019: 252-253).

The New York Times'ın yaptığı haber ile Enver'in Anadolu rüyasının *Mustafa Kemal Paşa ve milliyetçiler tarafından reddedildi* şeklindeki haberi ile bittiğini belirtmiştir (The New York Times, 1919, October 18).

Bu dönemde Rusya Komünist Partisi 'de Enver Paşa'nın Orta Asya'daki hareketlerini yakın takibe almıştır. Mustafa Kemal ve TBMM'nin Enver Paşa ve İttihatçılara karşı açık tavrı ve Moskova ve Türkiye arasındaki siyasi, askeri ve mali konulardaki işbirliği fikrinin uygulamaya geçmesi ile Sovyet Rusya Türkiye ile ilişkilerin kesintiye uğramaması için Enver Paşa'yı gözden çıkartmıştır. Artık Sovyet Rusya için bir tehdit olarak görülen Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetlerini sonlandırmak için onun bir İngiliz ajanı olduğu söylentisini yayarak halkın Enver Paşa'ya duyduğu saygıyı ve sempatiyi bitirmek istemiştir (Tursun ve Moldebeva, 2014: 23). Tiflis, Aşkabat ve Merv'e uğradıktan sonra eski Teşkilatı Mahsusa liderlerinden Hacı Sami Bey ile Buhara'ya geçmiştir. Buradan ayrılmış 19 Kasım'da Akbulag, 21 Kasım'da Başçardak kışlasına buradan da Gurgan tepesine ulaşmıştır. Burada Ceditçi aleyhtarı Lakay İsmail Bey'in esiri olmuştur (Tekin, 2016: 516). Zeki Velidi Togan'ın şahitliği ile Enver Paşa serbest bırakılmıştır. Bu sırada ikili arasında geçen sohbette Enver Paşa'nın Basmacılar safında Ruslara karşı mücadele vermesini istememiştir. Çünkü ona göre bu Rusya'nın iç meselesidir ve Enver Paşa'nın bu meseleye karışmamasını tavsiye etmiştir. Ona göre Rus hakimiyetinde yer alan bu topraklardaki insanları herkesle her türlü şekilde anlaşılabilir ancak Enver Paşa'nın bu harekette yer almasının uluslararası bir alana bu meseleyi taşınmasına sebep olacağını bu durumda Avrupa devletlerinin Rusya'yı etkisiz hale getirmek için Bolşevizm ve Ceditçiliği kullanacaklarını belirtmiştir. Enver Paşa'ya Afganistan'a geçip orada Türkistan meseleleriyle uğraşmasını tavsiye etmiştir. Ancak Enver Paşa Şarki Buhara'ya geçmeye karar vermiştir (Tekin, 2016: 517-519).

Enver Paşa Buhara'ya hareket ederken The New York Times ta onun Kafkas hayalini konu alan haberler yapmıştır. Bu haberlerden biri de *Turan'da Enver*'dir. Haberde Enver Paşa'nın oluşturduğu Panturanizm fikrinin savaşın bir sonucu olarak doğduğunu belirtmiştir. Bu fikrin gelişiminde Almanların etkisinin büyük olduğunu altını çizmiş ve genel olarak Enver Paşa'nın Turan hayaliyle ilgili şu bilgileri vermiştir. "...Osmanlı yalnızca Orta Asya'daki Türklerin değil Sibiryaya Yakutlarının, Finlerin Magyarların ve "Tartar"ların yanı sıra Bulgarların da kardeş olduğuna ikna etmek için savaştı... TÜRKLER Panturanizmi coşkuyla karşıladılar. Kuzey Kutbu ve Pasifik'e açılan bir coğrafyayı hayal etmeye başladılar. Somut politik bir amaç mazereti olmayan diğer bazı etnolojik teorilerden daha geniş değildi. Fakat Almanların yenilgisi Panturanların daha geniş özlemlerini ciddi bir şekilde üzdü.

Tüm Pan-turanların Pannesti Enver Paşa'dır. Türkler onu dışarı çıkardığında Moskova'ya gitti. Moskova kısa süre önce Orta Asya'da görevlendirdi. Bu Bolşevik'in şimdiye kadar yaptığı en büyük hatalardan biriydi. Enver Merkez Asya'yı Rusya için aldıktan sonra kendisi için organize etmek istiyor. Ruslar sürüldü. Geçici olarak Enver'in ilerleyişini kontrol edemediler.

Enver'in ilerleyişini kontrol edemediler. Taşkent'in yakın tarihli raporu şu anda Texas'ın büyüklüğünde ki bir bölgeyi işgal ettiğini söylüyor. Hazarlara doğru uzanıyor... Enver Turan'ın müjdesini veriyor gibi görünüyor... Rodoplardan Altay'a kadar daha dar bir genişlemede bile Panturanizm şu anda gerçekleşemez görünüyor. Yine de eğer Rusya yıllarca zayıf kalırsa Enver'in kendisini Orta Asya'daki yeni bir Türk İmparatorluğu'nda pekiştirmesi imkânsız değildir. Türkistan, Rusya'dan kopmuş diğer parçaları kadar kendi kaderini tayin etme hakkına sahiptir" (The New York Times, 1922, July 31).

Basmacılık hareketine yön vermek isteyen Enver Paşa için Sovyet Rusya ÇEKA'yı yani Sovyet istihbaratını devreye sokmuştur. ÇEKA tarafından Ermeni Agobekov, Enver Paşa'nın ortadan kaldırılmasında sorumlu olmuştur. 1 Temmuz'da Enver Paşa'nın Abıderya köyünde olduğu istihbaratı gelmesi üzerine Kızıl Ordu harekete geçmiştir. 4 Ağustos 1922'de Kurban Bayramı nedeniyle yapılan merasimi töreninde ani Rus baskınıyla 30'a yakın arkadaşıyla Ruslara karşı verdiği mücadelede Enver Paşa 5 Kurşun yarasıyla şehit düşmüştür (Kara, 2008: 105-106). The New York Times'ın Moskova kaynaklı haberinde Enver Paşa'nın ölümü şu cümlelerle ifade edilmiştir.

“Enver Paşa Sovyet Gücü Tarafından Öldürüldü

Türklerin Savaş Lideri Buhara'da Çaresiz Bir Savaştan Sonra Öldü

Üçlü Otoritenin Sonuncusu

Meslektaşları Talat ve Cemal İstanbul'dan Kaçtıktan Sonra Ermeniler Tarafından Suikast Yapıldı.

Moskova 16 Ağustos: -Enver Paşa ölümü 4 Ağustos taKravalingom ile Barljuan arasında Güneydoğu Buhara bölgesinde şans esasına karşı umutsuz bir savaşta karşıladı....Enver Paşa İslam'ın en romantik ve maceracı figürlerinden biriydi. Kariyerine Genç Türkler için bir ajitatör olarak başladı, başarılı bir darbe yapan ve Sultan Abdülhamid'i geride bırakan zaferlerinden biriydi. Ocak 1913'te Savaş bakanı oldu. Bir İngiliz Hükümeti Beyaz Kitabında onu, Türkiye'nin savaşa girmesinden sorumlu tuttu. ...savaş vurgunculuk ve benzer faaliyetlerle suçlandığı Türkiye'den kaçmak zorunda kaldı. Daha sonra Mısır, Hindistan ve Afganistan'ı işgal etmelerini kolaylaştırmak için Bolşevik ile bir komplo kurduğu bildirildi. Moskova'ya sık sık seyahat etti ve Premier Lenin ile görüştü. Ofisleri aracılığıyla Buhara Hükümeti ile Sovyetler arasında bir barış antlaşması imzalandı.

Bu yılın başında Sovyetler tarafından onlara ihanet etmekle suçlandı. Türkler de aleyhine benzer bir suçlama yaptı ve ikisi de tutuklanmasına karar verdi. Ancak her zaman takipçilerinden kaçınmayı başardı. Son aylarda Bolşevik'e karşı bir kampanya yürütmüştür. Son çabası Türkistan Emiri olma girişimi oldu” (The New York Times, 1922, August 18).

Enver Paşa'nın 4 Ağustos'ta ölüm haberinin duyulması ile arkadaşları bu habere başta inanmamıştır. Gerekçe olarak ta Enver Paşa'nın sık sık suikast sonucu öldürüldüğü haberlerinin verilmesine bağlamışlardır. Ayrıca birkaç hafta önce Bolşevik ile Türkistanlı Müslümanlar arasında yapılan ateşkes sonrası öldürülmesi için geçerli bir sebebin bulunmadığı eklemiştirler (The New York Times, 1922, August 20).

74 yıl sonra Tacikistan'dan cumhurbaşkanı danışmanı Münif İslamoğlu başkanlığında bir heyet ve torunu Osman Mayatepek tarafından Enver Bey'in naaşı bir kargo uçağı ile İstanbul'a getirilmiştir. Yeşilköy havaalanında İstanbul Valisi Rıdvan Yenişen, Merkez komutanı Tuğgeneral Niyazi Hatipoğlu, 2. Jandarma Alay Komutanı Albay Baki Onurlubaş ve Neşe Mayatepek tarafından Enver Paşa karşılanmıştır (Koloğlu, 2019) Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in de katıldığı törende İttihat ve Terakki kahramanları Talat Paşa, Mahmut Şevket Paşa ve Mithat Paşa'nın kabirlerinin bulunduğu Hürriyet Tepesine naaşı gömülmüştür (Türk, 2015: 74). Enver Paşa'nın Çağlayan'daki kabrinden net bir şekilde görülen Taksim'deki 1928'de dikilen Atatürk Anıtı'nın İstiklal caddesine bakan cephesinde Atatürk'ün arkasında Mihail Vasilyeviç Frunze'yi ve General Kirmen Varaşilov'u tasvir eden 2 Rus heykeli vardır. Ne ilginçtir ki General Frunze Kızıl

orduyu Orta Asya'ya geçiren ve Enver Paşa'nın ölümüne sebep olan kişilerden biridir (Bardakçı, 2019: 401)

4. SONUÇ

1914 senesinde Harbiye Nazırı olduktan sonra ülkede siyasi ve askeri alanda kontrolü ele alan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en gözde simalarından olan Enver Paşa, Osmanlı Devleti adına yönettiği, I. Dünya Savaşı sırasında aldığı kararlar ve verdiği demeçlerle ulusal ve uluslararası basında kendinden sıkça söz ettirmiştir. The New York Times Gazetesi de I. Dünya Savaşı sırasında Enver Paşa'yı konu alan birçok haber yapmıştır. Genel olarak 1914-1918 yılları arasında yapılan haberlerde gazete Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş sürecini Çanakkale, Sarıkamış, Kanal Cepheleri gibi konu olan haberlerde İngiliz ve Fransız kaynakları kullanmıştır. İtilaf Devletlerinin kaynaklık yaptığı haberlerde objektif tutum gazete sergileyememiştir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda tarafsızlık ilkesine boyun eğmemesi Goben ve Breslav gemilerinin, Yavuz ve Midilli olarak Rusya'yı bombardıman etmesi, Almanya'nın yanında ittifaka katılması gibi konularda Enver Paşa'nın Alman hayranlığına vurgu yapan gazete onu suçlayıcı bir dille kamuoyuna lanse etmiştir.

Savaş süresince yapılan diplomatik çalışmaları, azınlıklara karşı Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler, tehcir konusunu The New York Times İtilaf Devletleri'nin bakış açısıyla ele almış ve yorumlamıştır. Özellikle Ermenilerin tedhişçilik hareketine karşı ortaya konulan tehcir uygulamasını soykırım olarak kamuoyuyla paylaşmıştır. Enver Paşa'yı Ermeni katliamından sorumlu kişi olarak yansıtmıştır. Bu konuda Enver Paşa'yı savaş suçlusu olarak ilan etmiştir. The New York Times tarafsız basın ilkesini gölgede bırakan yorumlarla, İngiliz kaynaklı bilgilerle Ermeni tehciri konusunda Enver Paşa'yı yargısız infaz etmiş dünya nezdinde Ermeni tehcirini katliam olarak kabullendirmek için 1918 sonrası Enver Paşa'yı konu alan haberlerin genelinde tehciri katliam olarak yansıtan ifadeler yer vermiştir.

Enver Paşa'nın hırslı ve enerjik yapısıyla yönettiği I. Dünya Savaşı'nda Panturanizm ve Panislamizm fikirlerini uygulamaya çalışmıştır. Orta Asya'dan Adriyatik'e kadar uzanan bir Turan İmparatorluğu'nun hayalinin peşinde koşan bir Enver Paşa'yı gazete kamuoyuna yansıtmıştır.

Askeri tüm başarılarını gölgede bırakan ve hayatındaki en ağır yenilgi olan Sarıkamış Harekâtı sonrası Enver Paşa Çanakkale'nin geçilemeyeceğini, The New York Times'a verdiği röportajlarla dünyaya kanıksatmıştır.

I. Dünya Savaşı İttifak Devletleri'nin yenik düşmesi ile sonuçlanmıştır. Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa Mondros Mütarekesi hemen öncesinde gizlice yurt dışına çıkmışlardır. Ancak bu çıkış Enver Paşa için yeni bir sonun başlangıcını oluşturmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında aldığı kararlar ve uyguladığı eylemlerle İtilaf devletleri tarafından savaş suçlusu olarak ilan edilmiştir. Enver Paşa'nın Almanya'dayken Radek ile görüşmesi Türkistan hayalini gerçekleştirmek için Bolşevik Rusya'sı ile yardım alma yoluna gitmesi onu Basmacılık Hareketi'nde rol oynayan önemli bir figür haline getirmiştir. Bakü'de toplanan Komünist Kurultayında farklı bir coğrafyada farklı sorunlar yaşayan insanlar arasında kaybolduğunu fark edince Anadolu'ya geçiş için harekete geçmiştir. Bunun için Mustafa Kemal ve Milli Mücadele komutanları ile iletişime geçmiş ancak TBMM'nin Enver Paşa ve İttihatçılara karşı aldığı tavrı ve Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başarıyla sonuçlanan Milli Mücadele (özellikle Sakarya Zaferi ile) Anadolu macerasının bittiğini anlamıştır. Son macerasına atılmak için Türkistan'a doğru yol almıştır. The New York Times Enver Paşa'nın sürgündeki yıllarında savaş suçlusu, *Bolşevik yanlısı*, *Panislamist Enver*, *Enver'in*

Türkistan'ı şeklinde söylemler ile dünya kamuoyuna faaliyetleri hakkında bilgiler vermiştir Basmacılık hareketine yön vermek için harekete geçen Enver Paşa 4Ağustos 1922'de Rus topraklarında şehit düşmüştür.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (2006). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Ak, İ. (2019). Osmanlı basımında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarması. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*.64,385-408.
- Aksun, Z. N. (2005). *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Alkan, N. (2017). General Von Seeckt'e ve General Von Sanders'e Göre Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Mağlubiyetlerinin Nedenleri. *Uluslararası I. Dünya Savaşı 100.Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (1),137-148. Ankara: TTK.
- Alkan, N. (2009). 1908 Jön Türk İhtilalinin Bağlanması Reval Buluşmasının Önemi. *Toplumsal Tarih*. Temmuz, 48-54.
- Altıntaş, A. (2005). Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı ve Uygulaması. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Ermeni Özel Sayısı (7) 1,77-100.
- Anderson, M. S. (2001). *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*. (Çev., İdil, Eser), İstanbul: YKY.
- Armaoğlu, F. (1999). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. İstanbul: Alkım.
- Aşgın, S. (2017). Buzdağı'nın Altı: Çanakkale Savaşı'nın Kısmi Arka Planı. *Uluslararası I. Dünya Savaşı 100.Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (1),427-453. Ankara: TTK
- Ateş, S. (2013). Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, (3) 5,163-178.
- Ateş, T. (2001). *Siyasal Tarih*. İstanbul: Der.
- Aydemir, Ş. S. (1995). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa C.III.1918-1922*. Remzi Kitabevi.
- Babacan, H. (2017). İttihat ve Terakki Yöneticileri Arasında I. Dünya Savaşı'na Giriş Tartışmaları. *Uluslararası I. Dünya Savaşı 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (2),361-382. Ankara: TTK
- Bardakçı, M. (2019). *Enver*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Birecikli, İ. (2008). 100. Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme. *Gazi Akademik Bakış*. (2) 3, 211-226.
- Cemal Paşa (2010). *Anılarım 1913-1922*. İstanbul: Paraf
- Erşen, M. (2009). Hüseyin Feyzi Bey'in Enver Paşa-İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı-Anadolu Arasındaki İlişkilere Dair Raporu. *Turkish Studies*, (4) 3,952-975.
- Gürün, K. (2008). *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hanioğlu, M. Ş. (1995). Enver Paşa md., *TDV İslam Ansiklopedisi*,1, 261.
- İnaltekin, A. (2017). Türk-Alman İlişkilerinin Birinci Dünya Savaşı'na Siyasi, İktisadi ve Kültürel Etkileri. *Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (2),155-193, Ankara:TTK.

- İnönü, İ. (2006). *Hatıralar*. Ankara: Bilgi.
- Kara, İ. (2008). *Basmacılık Hareketinde Enver Paşa'nın Rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans) Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karabekir, K. (2001). *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*. İstanbul: Emre.
- Kaştan, Y. (2017). Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Cephelelerinde Alman Müttelikliğinin Rolü. *Uluslararası I. Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (1), 1-36, Ankara: TTK.
- Kemal, C. (2014). I. Dünya Savaşında Gazze'yi Nasıl Kaybettik?. *AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 55,125-146.
- Koca, F. (2006). Musa Kazım Efendi *md. TDV İslam Ansiklopedisi*, (31),211-212.
- Koloğlu, O. (2019) *her yönüyle Enver Paşa*.earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlvi/bitstream/handle/11498/27245/001640117010.pdf?sequence=1, Erişim Tarihi:7.09.2019.
- Kösoğlu, N. (2008). *Şehit Enver Paşa*. İstanbul: Ötüken.
- Mutlu, C. (2017). Çanakkale Savaşlarında İtilaf Devletleri'nin İnsan Haklarına Aykırı Hareketleri. *Uluslararası I. Dünya Savaşı 100.Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (1),365-394, Ankara: TTK.
- Ortaylı, İ. (2013). *Türk Tarihinin Portrelerinden*.www.milliyet.com.tr/turk-tarihinin-portrelerinden/ilberortayli/Pazar/yazardetay/04.08.2013/1745642/default.htm,Erişim Tarihi:7.09.2019.
- Özeden, K. (2017). I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya Arasındaki Ziyaret Diplomasisi. *Uluslararası I. Dünya Savaşı 100.Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (1), 89-136, Ankara: TTK.
- Özçelik, M. (2015). İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'yi Tahliyesinin Türk Basınına Yansımaları. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*,14, 447-467.
- Saka, A. (2016). Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi ve Kut-ülAmare'den Aksaray'a İngiliz Esirleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 35, 688-697.
- Salim, S. (2010). I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ve İngiltere Arasındaki Çarpışmalar. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, (4),7,133-152.
- Sander, O. (2006). *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge.
- Sarıçelik, K. (2017). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler. *Selçuk Ün. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21,173-189.
- Semiz, Y. (2003).18 Mart 1915 Çanakkale Deniz Savaşı Sebepleri, Gelişimi ve Sonuçları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*,14, 226-247.
- Serez, M. (2017). Alman İttifakı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi. *Uluslararası I. Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (1), 451-472, Ankara: TTK.
- Şehsuvaroğlu, H. (2019). *Sultan Mehmed Reşad*.earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlvi/bitstream/handle/11498/.../001642150010/.pdf?sequence=18&isAllowed=y, Erişim Tarihi:7.09.2019.
- Tekin, A. (2016). *Enver Paşa ve Dönemi*. İstanbul: Kariyer.

- Savaş, T. (2019). *Turan Orduları Başkomutanı Enver Paşa*. İstanbul: Kamer.
- Tursun, H. ve Molbedeva, D. (2014). Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Milli Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelenmesi. *bilig*, 64, 231-242.
- Türk, F. (2015). Enver Paşa'nın Naaşının Tacikistan'dan Türkiye'ye Getirilişinin Türk Basınına Yansımaları. *Gazi Akademik Barış*, (9)17, 71-89.
- Uygur, F. (2018). Fransız Matbuatına Göre I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Medayin Muharebeleri (KutülAmare). *DTCF Dergisi*, 58-1, 451-472.
- Uygun, E. (2018). Türkistan Tarihine Dair Bir Literatür Taraması: The Levand Herald Gazetesi. *Türk Tarih Araştırmaları Dergisi*, (3) 1, 99-122.

Gazeteler

- The New York Times, "ENVER BEY WAR MINISTER", January 4, 1914.
- The New York Times, "SULTAN A PRİSANER-PUPPET", November 6, 1914.
- The New York Times, "ENVER BLAMED FOR THE WAR" November 12, 1914.
- The New York Times, "SAYS ENVER PUSHED TURKEY İNTO WAR", December 12, 1914.
- The New York Times, "TRUSTS MORGENTHAU TO SAVE FOREİGNERS", December 11, 1914.
- The New York Times, "TURKISH GARRİSONS REPORTED REVOLT", November, 14, 1914.
- The New York Times, "PROCLAMATION BY ENVER", November 15,1914.
- The New York Times, "ENVER PASHA TO LEAD ARMY", December 14, 1914.
- The New York Times, "ERZERUM FANATİCS SLAY CHRISTIANS", November 29, 1914.
- The New York Times, "ALLIES DEMAND BULGARİA'S DECİSİON",September 19,1915.
- The New York Times, "RUSSİANS MARCHİNG TO TAKE ERZURUM", January 19, 1915.
- The New York Times, "OLDEST FORTS, SAYS ENVER", March 5, 1915.
- The New York Times, "TURKS BÜİLDİNGS FORTS; PEOPLE ARE İN FEAR", April 3. 1915.
- The New York Times, "QUARREL ABOUT STAMBOL", April 4, 1915.
- The New York Times, "HONOR FOR ENVER PASHA", September 16, 1915.
- The New York Times, "IRON CROSS FOR ENVER PASHA", February 27, 1915.
- The New York Times, "TWO MİLLİON TURKS ARMED, SAYS LEADER", September 19, 1915.
- The New York Times, "ENVER PASHA COMMAND İN GALLİPOLİ", July 9, 1915.
- The New York Times, "ENVER PASHA DROVE TROOPS TO DEATH", July 15, 1915.
- The New York Times, "GERMAN TROOPS PROMİSED TO TURKS", July 29,1915.
- The New York Times, "ALLIES İNCREASE GALLİPOLİ GAINS", August 12, 1915.
- The New York Times, "SAYS ALLIES LANDED 50.000 WERE TROOPS",August 12, 1915.
- The New York Times, "ENVER PASHA OPTİMİSTIC", August 13,1915.
- The New York Times,"ENVER AT JERUSELAM",March 5, 1915.
- The New York Times, "SAYS ENVER PLOTS MASSACRE", August 30,1915.

- The New York Times, "GERMAN ORDER FOR ENVER", January 15,1916.
- The New York Times,"PLAN INVASION OF EGYPT", December 6, 1916.
- The New York Times, "NO NEWS OF ENVER PASHA", March 15,1916.
- The New York Times," NOW TURKISH WAR MINISTER? March 16, 1916.
- The New York Times, "ENVER PASHA ALIVE",March 19,1916.
- The New York Times, "514 BRITISH OFFICERS WERE TAKEN AT KUT", May 2,1916.
- The New York Times, "TURKS 'LOSS IN GUNS PUT AT TWO-THIRD", March 13,1917.
- The New York Times, "ENVER PASHA, VISITS KAISER", March 30,1917.
- The New York Times, "TURKS VISIT HINDERBURG", September 28, 1917.
- The New York Times, "ANTI-GERMAN RIOTS IN TURKISH CAPITAL", April 19, 1917..
- The New York Times,"MONEY STOLEN BY ENVER", December 2,1918.
- The New York Times, "ENVER PASHA IS FOUND", May 24,1918.
- The New York Times, "GERMANY CAN'T AID HER BALKAN ALLIES",September 24, 1918.
- The New York Times, "DEFIES TURK CABINE, ATTACKS ARMENIANS", November 25, 1918.
- The New York Times, "BRITISH PLAN TO PUNISH ENVER", June1, 1919.
- The New York Times, "TURKEY CONDEMNS ITS WAR LEADERS", July 13, 1919.
- The New York Times, "TURKS TO ASK ALLIES TO LET THEM EXTRADITE ENVER PASHA", July 16,1919.
- The New York Times, "ENVER'S 100.000", March 11, 1919.
- The New York Times,"SAYS TURKEY WAS DRAGGED INTO WAR", March 17, 1919.
- The New York Times, "ENVER PASHA", May 26, 1919.
- The New York Times, "AZERBAIJAN REPORTED IN REVOLT FROM PERSIA",October 18,1919.
- The New York Times, "ENVER'S KINDSMON DOOMED", May 27,1920.
- The New York Times, "GERMANY EXPELS ENVER", December 5,1920.
- The New York Times, SAYS GERMANS SEEK RUSS-TURK AID,15 MART 1920.
- The New York Times, "MUTINY REPORTED IN ANGORA; ENVER PASHA IS BROTHER SLAIN", May 23,1921.
- The New York Times, "TURAN IS ENVER",July 31, 1922.
- The New York Times, "ENVER PASHA WAS KILLED BY SOVIET POWER", August 18, 1922.
- The New York Times, "TURAN OF ENVER", July 31, 1922.
- The New York Times, "DENY ENVER IS DEAD", August 20, 1922.